

Ett samtal med dem som inte finns i rummet – om offentlighetens nya gränser

Föredrag vid Svenska litteratursällskapet i Finlands årshögtid den 5 februari 2018

ZACHARIAS TOPELIUS SKULLE I ÅR ha fyllt 200. Detta är ett 200-årsjubileum även för publicistiken i Finland. I dag bär den finlands-svenska motsvarigheten till Pulitzerpriset Topelius namn. Topelius var en föregångare, även internationellt, i att synliggöra det osynliga folket. Att synliggöra de osynliggjorda är också ledmotivet i årets Topeliuspristagares, Marko Hietikkos journalistik.

Detta år uppmärksammar vi även en annan – tragisk – händelse, där frågan om osynlighet för varandra var en central och drivande kraft: inbördeskriget 1918. Frågan som ställs på nytt och på nytt är hur detta krig, som ställde medborgarna mot varandra, kunde uppstå. I nyårstal, och även i många politiska markeringar under den nys avslutade presidentvalskampanjen, har händelserna 1918 lyfts fram. Talarna har konsekvent framhållit betydelsen av ömsesidig förståelse och varnat för ett samhälle som kännetecknas av monologer utan lyssnare.

Dessa exempel visar på vikten av att föra samtal med dem som inte finns i rummet. Eller inte finns i samma rum. Mitt tema handlar om detta. Om hur medievärlden i dag förändras på ett sätt som tillsammans med en utmanande social utveckling bidrar till att monologer stärks. Monologer stärks och de genuina samtalen sätts på undantag.

Att vara journalist – det är inte vilket jobb som helst. Vi som har jobbat i branschen brukar se det som ett kall. Journalistikens mål är inkluderande. Det brukade av den österbottniske ledarskribenten Ulf Överfors uttryckas så att journalisten skriver för ”krum gumma (eller

gubbe) i röd liten stuga i Purmo”. Journalisten som allmänhetens tjänare i uttolknigen av dagshändelser och politik. De traditionella massmedierna vill framställa sig som en av fyra hörnstenar i demokratin. Vid sidan av den lagstiftande makten, den verkställande makten och den dömande makten har vi den fjärde statsmakten – vakthunden.

Journalisterna själva hyllar denna bild. Journalisternas kritiker använder den som nidbild. Murvel kallas man ofta. I *Spoon River*-antologin begraver Edgar Lee Masters¹ redaktör Whedon i utloppet av stans kloak, ”where the sewage flows from the village, and the empty cans and garbage are dumped, and abortions are hidden”. Det är det i särklass elakaste av alla epitafier som ingår i antologin, och överträffar till och med de epitet som USA:s president nummer 45 hittills har riktat mot de medier och journalister han finner misshagliga.

Denna kritik mot medierna och deras yrkesfolk bär vittne om den makt som det politiska etablissemanget tillmäter offentlighetens portvakter. Politikern har genom tiderna levat i skräckblandad symbios med journalisten. I Finland har politikerna med jämna mellanrum tagit bladet från munnen. Inte bara vår nuvarande statsminister, utan även presidenter, finansministrar och tidigare statsministrar. Mest känt är kanske Kalevi Sorsas tal på Socialdemokratiska partiets kongress 1984. Där hävdade han att den parlamentariska demokratin i informationssamhället har fått sin utmanare, i *infokratin*.

I en internationellt jämförande undersökning visade det sig att journalister och politiker i stort sett delar uppfattningarna om det som pågår i omgivningen. Men medan politikerna uppfattar sig själva som pålitliga informationskällor misstänker journalisterna att det ligger politiska eller personliga intressen bakom. Och medan journalisterna uppfattar sig som trovärdiga och politiskt balanserade informationskällor, ifrågasätter politikerna detta och känner inte igen sig i det som rapporteras. Med vänner som dessa, vem behöver fiender?

I ljuset av det som händer i dagens medievärld kan denna misstro mellan två bärande samhällsinstitutioner synas både motiverad och

1. Edgar Lee Masters, *Spoon River Anthology*, New York: The Macmillan Company 1919, s. 132-133. Det följande citatet i svensk översättning, ”där stadens kloaksystem utmynnar och där man kastar bort tomma kanistrar och annat skräp och där man gömmer fördrivna foster”, Edgar Lee Masters, *Spoon River Antologin*, övers. Bertil Gripenberg, Stockholm: Björck & Börjeson 1927, s. 136.

angelägen – och samtidigt överdriven och till och med farlig för demokratiens livsnerv. Medievärlden genomgår i dag det som har kallats en perfekt storm. Den perfekta stormen karakteriseras av att komponenter som var för sig inte är katastrofala kombineras på ett sätt som gör att situationen snabbt blir extrem. De komponenter vi här talar om är tre. För det första, framväxten av nya digitala informationsvägar som frammanar individualisering av informationsgången. För det andra, en samtidig erodering av de gemensamma forum som samlar människor framför samma lägereld. Och för det tredje, en social och kulturell förändring som kännetecknas av att stora grupper känner sig hotade och ser sin framtid snarare med rädsla än med tillförsikt. I denna Bermudatriangel skapas monologer som suger människor med sig i en självförstärkande stormvirvel.

Vilka är då mekanismerna bakom detta? Kommunikationsforskaren Walter Fisher² etablerade i mitten av 1980-talet begreppet *narrativ rationalitet*. Han konstaterar att människan till sin natur är en berättande varelse. Vi tenderar att gestalta världen i berättelser, snarare än utifrån kalla fakta. Den som kan styra berättelsen har därför makt över såväl våra tankar som vårt beteende. Berättelsen är vårt sätt att bedöma vad vi väljer att tro på och vad vi väljer att inte tro på.

Tendensen att tro på berättelser snarare än fakta, och att ta till sig den information som förstärker den egna berättelsen, får särskild betydelse i dagens informationstäta värld. En värld där utbudet av information vida överstiger vår förmåga att orientera oss i informationsbruset. Och här får begrepp som *faktaresistens*, *falska nyheter* och *alternativa fakta* sin särskilda betydelse och sprängkraft.

Med en hänvisning till den perfekta stormen konstaterar professor Åsa Wikforss i boken *Alternativa fakta* att:

Lögner och propaganda är [...] inget nytt och tron på rationella argument och vetenskap har utmanats förut. Det nya är hur dessa olika komponenter just nu samverkar och förstärker varandra.³

2. Walter R. Fisher, *Human Communication as Narration: Toward a Philosophy of Reason, Value, and Action*, Columbia, SC: University of South Carolina Press 1987.
3. Åsa Wikforss, *Alternativa fakta: om kunskapen och dess fiender*, Lidingö: Fri tanke 2017, s. 204.

Och hon konstaterar:

Det är [...] värt att notera att det finns skrämmande likheter mellan det som sker i dag och det som skedde i början av 1900-talet då totalitära rörelser växte fram.⁴

Forskarna Pekka Aula och Leif Åberg⁵ har behandlat utvecklingen på nätet utifrån begreppet *uppblossande offentligheter*. Artikeln tar sin ansats i teorin om dynamiska system – en av de teorier som ligger bakom den kanske mera kända kaosteorin. De två forskarnas uppfattning står i kontrast till teorier som har presenterats av konsensussteoretiker. Jag tänker här till exempel på Jürgen Habermas teori om deliberativ demokrati, där människorna diskuterar sig fram till enighet med hjälp av rationella argument. Aula och Åberg konstaterar att kommunikation utan styrning strävar mot entropi, det vill säga splittring och destruktering.⁶ Detta leder till spontana utbrott som först sker på individnivå, sedan övergår till gruppnivå för att i en tredje och fjärde fas blossa upp på samhällsnivå och därefter leda till nya handlingsmönster.

Denna bild av hur kommunikation och samhällsutveckling samverkar väcker i ljuset av dagens händelser till eftertanke. Vi ser i dag att de sammanhållande, strukturerande kommunikationssystemen förlorar i betydelse framför allt bland de unga, och allra mest bland unga i utsatt social position. Vi ser också att nya kommunikationsformer uppstår där motstridiga uppfattningar cementeras som monologer. Enskilda upprop och initiativ växer till gruppbetenden och kring dem etableras embryon till folkrörelser. Kännetecknande för dessa rörelser är att de kommunicerar inåt, inom sina egna offentliga sfärer.

Jag vill här understryka att dessa olika offentliga sfärer inte är likvärdiga till sin etiska halt. De skiljer sig i sitt sätt att förhålla sig till frågor som människovärde. Och de skiljer sig i hur de förhåller

4. Ibid., s. 204 (not 247).

5. Pekka Aula & Leif Åberg, ”Leimahtavat julkisuudet – organisaatioiden uusi haaste”, Kari Karppinen & Janne Matikainen (toim.), *Julkisuus ja demokratia*, Tampere: Vastapaino 2012, s. 25–219.

6. Ibid., s. 211, 217–218.

sig till fakta och rationell argumentation. Men likafullt bidrar de till en *entropi* som underminerar konsensusuell samhällsutveckling.

Forskning i Sverige har visat att mediebeteendet på internet uppvisar två tydliga trender som är varandra motsatta, och som driver mediebeteendet mot två poler. Å ena sidan ökar antalet människor som är beroende av att ständigt följa nyhetsmedierna. Från mitten av 1980-talet har deras andel fördubblats, och andelen närmar sig nu 20 procent av befolkningen. Å andra sidan ökar deras antal som nästan inte alls följer traditionella nyhetsmedier. Även deras antal har fördubblats och de uppgår till mellan 15 och 20 procent av befolkningen. Det betyder att över en tredjedel av människorna i dag befinner sig i någondera polen – nyhetsfreaks eller nyhetsundvikare. Det är framför allt människor inom en yngre generation som ställer sig utanför de traditionella nyhetsmedierna – ja, yngre och yngre, vi talar om människor under 45.

Denna grupp är inte enhetlig, och många är mycket aktiva på medier, men inte på de medier som berömmar sig för att vara ”den fjärde statsmakten”. Vi ser i dag tecken på att de traditionella mediernas roll som navet i samhällskommunikationen snabbt går förlorad. Samtidigt ser vi att benägenheten att medverka i traditionell politisk verksamhet minskar. Erosionen gäller två institutioner som har ansetts vara bärande för demokratin, benägenheten att delta i allmänna val och benägenheten att följa traditionella medier. Som ett särskilt, och varnande, exempel kan nämnas avgrundsklyftan mellan den amerikanske presidenten och de ledande mediehusen i USA, där vi ser två bärande samhälleliga institutioner på kollisionskurs.

Det skulle vara ett felslut att hävda att de yngre generationerna inte deltar i samhällspolitiken. Olika spontanaktioner och petitioner med avsikt att påverka enskilda frågor har under senare år ökat i popularitet. Detta öppnar för många slag av aktiviteter, även positiv aktivitet. Men det vi hittills har sett mest av är en ökande populism och polarisering i samhället, och ett ökande inslag av hatretorik. Detta kallas med ett nyord för att ”flejma”, från det engelska ordet för flamma. Att flejma är att gå in för att förolämpa motståndaren i stället för att gå in på sakfrågor. Sådan kommunikation ser man mycket av på nätet i dag.

Kommunikationens utveckling mot entropi börjar – enligt kaos-teoretikerna – från en upplevd obalans. Denna obalans kan till ex-

empel vara känslan av samhälleligt utanförskap – det må sedan vara verkligt eller upplevt. I detta ljus framstår många av de fenomen vi i dag ser som rätt logiska. Den amerikanska medelklassen har upplevt en marginalisering – kanske inte jämfört med andra, verkligt underprivilegerade grupper, men jämfört med deras egen tidigare status och samhällsposition.

Samma utveckling ser vi i dag i våra nordiska samhällen. Docent Jonas Lagerström uppträdde i fjol på ett mångkulturseminarium i Svenska litteratursällskapet i Finlands regi. Han påpekade att även våra samhällen går emot en ekonomisk polarisering. De som befinner sig i mitten av den ekonomiska skalan kan förvänta sig en negativ utveckling, de närmar sig dem som har det sämst. De ser en ekonomisk degradering framför sig – medan bara de bäst beställda kan motse en positiv utveckling.

En sådan situation är eldfängd. Den motsvarar till alla delar definitionen på en perfekt storm. Och det är inte nödvändigtvis bland dem som har det sämst ställt som flammorna uppstår. Tvärtom kan flejmnigen bland dem som har det lite bättre riktas mot dem som har det allra sämst. Sådan hatretorik riktas i dag mot många i vår omgivning som inte finns i rummet – i meningen att de står utanför den offentliga sfär vi i detta rum betraktar som vår.

Den 14 januari, på Topelius födelsedag, förlänades journalisten Marko Hietikko årets Topeliuspris. I en intervju efter prisutdelningen sade han, citerar:

Så gott som hela mitt vuxna liv har jag bott i nordöstra och östra huvudstadsregionen, så jag har haft en viss kontaktyta mot diverse extrema åsikter som rasism och invandringsfientlighet. Jag har vetat att den finns där – men de senaste åren har jag sett den tillta och jag har sett den ökande polariseringen i samhället. Därför tycker jag att vi alla behöver inse vad det är som pågår därute, också om vi inte froteras med det dagligen. Och det är kanske min roll och min kompetens; jag blir den som visar på det här som pågår utanför den bekväma, vadderade bubblan.⁷

7. Hietikko citeras i Åsa Thodén, ”Topeliuspristagare: Extremrörelser är som shiitakesvampar”, *Yle* 14/1 2018, <https://svenska.yle.fi/artikel/2018/01/14/topeliuspristagare-extremrörelser-ar-som-shiitakesvampar> (hämtad 14/1 2018).

Och det är denna insikt som är synnerligen viktig i dag. Vi som sitter bekvämt i mjuka stolar i detta rum – är vi en del av denna vadderade bubbla? Splittringen, informationskaoset, gäller de även oss? Ser vi er andra, ni som inte finns i detta rum? Har vi förmågan att vända entropin till dess motsats, *negentropi* eller *syntropi*? Att i en värld som kännetecknas av individualism, personifierade medier och algoritmer som isolerar oss i ”more of the same”, se utanför monologerna och lyssna? För bara genom lyhördhet uppstår den dialog som öppnar vägen till det konstruktiva samtalet – till Habermas konsensuella deliberation.

Min kollega och vän professor Charles Husband har forskat om kulturella möten och konflikter i sin hemstad Bradford, England. En stad som bland de första upplevde raskravaller av det slag vi i dag ser även nära vårt eget land. Han har också verkat för politikprogram för utsatta etniska minoriteter. Han talar för att en ny rätt ska skrivas in i de internationella regelsystem som upprätthålls av internationella människorättsorgan. Det är *rätten att bli förstörd*.

Med andra ord: Kommunikation uppstår inte av monologer som går förbi varandra. Kommunikation uppstår inte heller av att vi väljer att lyssna till varandras ord. Kommunikation uppstår först i förståelsen, i inkännandet, i empatin. Frågan är, som här tidigare har framkommit, inte ny. Zacharias Topelius var banbrytande i Finland och på många sätt även i internationell jämförelse. I *Helsingfors Tidningar* ingick en för tiden ovanlig genre, reportaget. I flera fall var Topelius reportage politiskt engagerade, med underliggande varningar för social konflikt. Redan på 1850-talet skrev han artiklar som ifrågasatte sparbankernas sätt att förvalta de överskott som rätteligen borde ges till de arbetande klasserna. I detaljerade beskrivningar behandlar han misären i källarvåningarna i Helsingfors centrum, på Mikaelsgatan, vid Skillnaden och Nikolaigatan (nuvarande Snellmansgatan där Svenska litteratursällskapet i Finland har sitt säte i dag). Topelius öppnar här för en inkännande beskrivning av det osynliga folket – på samma sätt som Jack London skulle göra först femtio år senare i *The People of the Abyss* (1903, sv. *Avgrundens folk*). Före Jack London tog Topelius de få steg som skilde de välmående från dem som inte finns i rummet och synliggjorde dem och deras tillvaro.

En grupp fann dock inte Topelius förståelse. Tidens anda har

man talat om, att förakt för och förtal av judarna fick florera. Även i Topelius texter förekom antisemitism. I sin avhandling skriver Nils Erik Forsgård:

Förenklat och grovt sammanfattat kunde man säga att Topelius predestinerade antisemitism implicerade ett dikotomiskt indelande av världen i ont och gott, svart och vitt, i onda och goda människor, i människor som stod på den egna sidan och i människor som av givna orsaker stod på den andra sidan.⁸

Forsgård frikänner Topelius från den radikala antisemitism som förekom i Tyskland – Topelius var orienterad mot kristen omvändelse. Men i historiens backspegel ser vi vidriga bilder av hur den tidens flejmnig i förlängningen ledde till en politisk fasförskjutning som kom att kosta miljontals oskyldiga liv.

Frånvaron av inkännande kommunikation kännetecknade också händelserna 1918. Forskaren Aapo Roselius⁹ har visat hur minnet av dessa händelser bearbetades i skyddskårernas och veteranrörelsens verksamhet. Hur långt ifrån varandra de två sidorna var i sina respektive uppfattningar. Och hur denna ömsesidiga oförståelse fostrades även efter kriget. Och: då nationen i och med vinterkriget kom över denna tudelning var det inte genom en gemensam förståelse utan genom ett gemensamt glömmande – en amnesi. Hur denna amnesi tog sig uttryck har nyligen på ett tankeväckande sätt beskrivits av nyhetschefen Marita Granroth i en artikel i *Hufvudstadsbladet* som behandlade hennes egen släkts tudelning i – och efter – inbördeskriget. Artikelns sista rad är talande: ”Glömskan, den obönhörliga”.¹⁰

Här vill jag understryka vikten av att argumentera med sinne för proportioner. Förintelsen och inbördeskriget var följder av långvariga processer under mycket speciella förhållanden, och det vore orätt mot

8. Nils Erik Forsgård, *I det femte inseglets tecken. En studie i den åldrande Zacharias Topelius livs- och historiefilosofi*, Skrifter utgivna av Svenska litteratursällskapet i Finland (SSLS) 616, Helsingfors: SLS 1998, s. 9.

9. Aapo Roselius, *Kiista, eheys, unobdus, Vapaussodan muistaminen suojeluskuntien ja veteraaniliikkeiden toiminnassa 1918–1944*, Helsinki: Societas Scientiarum Fennica 2010, s. 248.

10. Marita Granroth, ”Rött och vitt – och glömskan”. *Hufvudstadsbladet* 21/1 2018, s. 26.

minnet av dessa att dra paralleller till dagens verklighet. Samtidigt är det viktigt att notera att det finns skrämmande likheter mellan det som sker i dag och det som skedde i början av 1900-talet då totalitära rörelser växte fram.

I år firas ytterligare ett jubileum som kanske har hamnat i skymundan bakom våra jubileums- och märkesår. Förenta Nationernas deklaration om de mänskliga rättigheterna fyller 70 år. En deklaration som växte fram i andra världskrigets skugga, och som förutsätter att allas människovärde respekteras. Gäller detta i det samhälle vi ser växa fram, i takt med att Facebook och Twitter skapar hermetiska pratbubblor?

Medieforskarna talar om ett överskott av information och ett underskott av uppmärksamhet. I mera vardagliga termer kan vi säga att många talar och få lyssnar. Offentliga monologer uppstår och växer till körer som upprepar sina budskap, döva och blinda för varandras argument. Och ord bär handling. Berättelser blir till fiendebilder. Dessa bilder kan motivera oresonligt hat och våld.

Ett bevingat ord, som tillskrivs Voltaire, aktas särskilt av oss som försvarar det fria ordet. Jag avser förstås citatet ”Jag håller inte med om vad du säger, men jag är beredd att gå i döden för din rätt att säga det”. Citatet är en efterhandskonstruktion, man har inte kunnat belägga att Voltaire uttryckte sig just så, men uttrycket är trots det kraftfullt.

I ljuset av det vi ser i dagens offentlighet, och mot bakgrund av det vi har sett i historien, finns det anledning att göra ett tillägg. Det kunde låta så här: ”Jag avser att lyssna till dig och bemöta det du säger med seriösa argument som grundar sig på fakta.” Där, och först där uppstår det seriösa samtalet som kan föra oss förbi de blindskär som hotar den kanske viktigaste nerven i ett demokratiskt samhälle. För det kräver av oss att vi ser – och inser – människovärdet hos varandra.

I insikten om den förödelse som kan uppstå ur en monologernas kultur, och mot bakgrunden av de positiva exempel som vi också ser växa fram, blir min förhoppning denna: att jubileums- och märkesåret 2018 ska kännetecknas av en vilja att trotsa den perfekta stormen. Att över stormens dån föra samtal med dem som inte finns i rummet.